

Journal of Nobility Studies

VIRTUS

20 | 2013

Elyze Storms-Smeets

De Nederlandse buitenplaats

Van biotoop tot kroonjuweel

163

M. Laméris, *De buitenplaats en het Nederlandse landschap* (Zwolle: WBOOKS, 2012, 191 p., ill.)

M. van Damme (red.), *Heren op het Land. Buitenplaatsen van Twente textielfabrikanten* (Zwolle: Waanders en Het Oversticht, 2013, 208 p., ill.)

B. Joustra en J. Starckenborg, *In Deventer. Landgoederen en historische buitenplaatsen*, Architectuurgidsen van Het Rondeel, IV (Deventer: Het Rondeel 2012, 84 p.)

Buitenplaatsen en landgoederen staan volop in de publieke belangstelling. Het zijn ‘pareltjes’ of ‘kroonjuwelen’, die menig toerist bezoekt voor bijvoorbeeld een wandeling door het parkbos, een landgoedfair, een tuinconcert of een museale rondleiding door het landhuis. Maar de toeristische aantrekkingskracht is slechts één aspect. In het werkveld valt op dat tegenwoordig landgoederen en buitenplaatsen veelal gezien worden als ‘levende organismen [...] die op duurzame wijze in stand gehouden moeten worden.’¹ Deze instandhouding vindt plaats door kennisvergroting en nieuw beleid, bijvoorbeeld in de vorm van zogeheten ‘buitenplaatsbiotopen’. Parallel hieraan zijn (particuliere, institutionele en commerciële) eigenaren naarstig op zoek naar nieuwe economische dragers of verdienmodellen voor hun landgoed. Dit zijn aspecten die we terug zien in de vele publicaties die de laatste jaren zijn verschenen over de geschiedenis en toekomst van de Nederlandse buitenplaatsen en landgoederen: van koffietafelboeken tot beleidsmatige rapporten, van toeristische gidsen tot wetenschappelijke bundels. Interessant is om te kijken in hoeverre een aantal van deze publicaties werkelijk bij hebben gedragen aan de kennisverbreding en -verdieping.

¹ E. Storms-Smeets (red.), *Kansen voor Gelders Arcadië*. (Utrecht, 2011) 7.

De locatie van de buitenplaats

In *De buitenplaats en het Nederlandse landschap* gaan auteur Marina Laméris en fotograaf Roel van Norel in op de aanleg van historische buitenplaatsen en hoe dit het Nederlandse landschap heeft veranderd. Het boek bestaat uit enkele inleidende artikels, diverse interviews met eigenaren en deskundigen en vier foto-parades voor Noord-, Oost-, West- en Zuid-Nederland. De fotoparades zijn een prachtige selectie van de vele buitenplaatsen die ons land rijk is. De prominente plek die deze foto's innemen, laat duidelijk zien voor wie dit boek bedoeld is: het grote publiek. Voor een groot publiek biedt het boek inderdaad een mooi inzicht in de wereld van de buitenplaats met de bedoeling meer mensen warm te krijgen voor dit bijzondere erfgoed.

164

De auteurs geven, terecht, aan dat er veel verwarring bestaat over het begrip buitenplaats (of state, borg, havezate, kasteel, landgoed, lusthof ...), hetgeen onder andere komt 'doordat er verschillende definities in omloop zijn. Het begrip buitenplaats staat tegenwoordig niet voor de aanduiding van een functie, namelijk een buitenverblijf – een tweede huis op het platteland – maar voor een plaats waar huis en alle bijbehorende onderdelen zoals tuin en bijgebouwen samen één historisch geheel vormen,' aldus de auteurs. Een juiste constatering, maar helaas blijft het daarbij. De auteurs geven aan zich 'niet druk [te maken] om de "juiste" definitie' en het boek is vooral bedoeld als 'appetizer, als smaakmaker'. Uiteindelijk houdt *De buitenplaats en het Nederlandse landschap* juist het heersende romantische beeld van de buitenplaats in stand en lijkt het alsof er niet verder gekeken wordt dan dat fysieke ensemble van een landhuis met park.

De inleidende artikels zijn geschreven door Carla Scheffer en Gerdy Verschuure. Architectuurhistorica Carla Scheffer schetst een beknopt en helder overzicht van de buitenplaatsontwikkeling door de tijd heen, van *villa urbana* tot hofstede tot buitenplaats. Met de 'villa urbana' verwijst Scheffer naar de Italiaanse villa's die in de middeleeuwen en zestiende eeuw als buitenverblijf werden gebouwd voor elitefamilies uit Rome en andere steden, dit om te illustreren dat 'het verlangen naar buiten en het hebben van een buitenverblijf [...] van alle tijden en van alle culturen' is. In grote lijnen zet de auteur thema's als (tuin)architectuur, natuurbeleving, status en recreatie uit. Natuurlijk is het artikel hier en daar beperkt in diepgang en krijgen niet alle Nederlandse regio's evenveel aandacht, maar dat is te verwachten in een dergelijke bijdrage, die duidelijk bedoeld is om de geïnteresseerde leek in korte tijd de Nederlandse buitenplaatsgeschiedenis en -ontwikkeling bij te brengen. De buitenplaats, zoals die toen bestond en volgens de auteur nog steeds bestaat, is de ideale plek om het beste van stad en platteland te combineren, zo stelt Scheffer. Zij lijkt hier enigszins voorbij te gaan aan het feit dat veel buitenplaatsen tegenwoordig niet meer in handen zijn van een particuliere familie (met een verlangen naar buiten), maar in bezit zijn van een bedrijf dat het een nieuwe functie geeft gegeven, zoals hotel, kuuroord, zorghuis of kantoor. Of zijn deze 'stedelijke' functies op het platteland een moderne weergave van 'het beste uit twee werelden'? Daar zijn de meningen zeker over verdeeld, zoals ook duidelijk naar voren komt in de interviews verderop in het boek. Het had in ieder geval zeker niet misstaan als Scheffer ook aandacht had besteed aan het grote scala aan typen eigenaren (particuliere families, terreinbeherende organisaties, stichtingen, bedrijven, etc.) en de hedendaagse functieveranderingen van huis en landschap.

In het artikel van Gerdy Verschuure wordt ingegaan op de locatiekeuze voor een buitenplaats. Volgens de auteur waren factoren als ‘geld, beschikbaarheid van grond en persoonlijke motieven’ belangrijk, maar was ‘het landschap de doorslaggevende factor’. Ze stelt daarbij voor om een drielagenmethode te gebruiken. Dit is een methode, in eerste instantie ontwikkeld door emeritus hoogleraar Clemens Steenbergen (TU Delft), waarbij gekeken wordt naar drie lagen in het landschap: natuur, landschap en cultuur.² Belangrijkste vraag die Verschuure in haar artikel stelt is: ‘Wat is het verband tussen de buitenplaatsen en de drie lagen en kan door meer kennis daarover de betekenis van de buitenplaatsen voor het Nederlandse landschap achterhaald worden?’ Een interessante methode, die voor het buitenplaatsenlandschap wezenlijke bevindingen zal opleveren en al heeft opgeleverd, zoals blijkt uit het bijzondere werk van Clemens en Reh. Echter, terwijl laatstgenoemde onderzoekers keken naar de drie lagen binnen het architectonische landschap en de bepaling van de site van het hoofdgebouw hierbinnen, tracht Verschuure de drielagenmethode te gebruiken bij een geografische vraagstelling: waarom liggen buitenplaatsen waar ze liggen? Dan kun je het niet alleen hebben over de locatie van een individueel buiten maar moet je ook spreken over spreiding, het zogeheten chronologische en ruimtelijke distributiepatroon van een groep van buitenplaatsen (binnen een bepaald gebied en/of tijd). Wat dan mist in het artikel is de mens: zowel de algehele maatschappij (die in de zestiende eeuw duidelijk anders was dan in de negentiende eeuw) als het individu, oftewel de buitenplaatseigenaar (en zijn bezoekers en personeel), die bij de keuze voor de locatie van zijn landhuis toch niet altijd uitsluitend de fysiek landschappelijke kenmerken lieten beslissen. De lagenmethode, die in beginsel zeer waardevol kan zijn, kan daardoor rieken naar fysisch determinisme. Verschuure eindigt haar artikel wel met een zin die doet hopen dat dit bij toekomstig onderzoek niet het geval zal zijn: ‘De buitenplaats is geen op zichzelf staand element [...] maar een plaats die in letterlijke zin sterk verankerd is in de samenleving.’ Het waren namelijk de vele facetten van de samenleving op het moment van de stichting, samen met de visie en wensen van de individuele eigenaar, die bepalend waren voor de locatiekeuze van de buitenplaats.

De hoofdthema’s natuur, landschap en cultuur uit het artikel van Verschuure zijn door Laméris tevens gebruikt als indeling voor achttien interviews met mensen uit het veld, zoals een rentmeester, historisch geograaf, bioloog, tuinarchitect, kunsthistoricus en boomchirurg. Onderwerpen van gesprek waren bijvoorbeeld de ogenschijnlijke tegenstrijdigheid tussen natuur en cultuur, de problemen bij instandhouding van buitenplaatsen, beleidsmaatregelen en nieuwe ontwikkelingen in een moderne tijd. De geïnterviewden zijn allen duidelijk buitenplaatsprofessionals, hetzij eigenaren, overheden of deskundigen. Daarbij stelt Laméris – heel bewust overigens – geen kritische vragen, probeert geen tegenstrijdigheden te vinden of conclusies te trekken. Het boek is daarmee meer een weerspiegeling van het werkveld dan een analyse ervan, of zoals de auteur zelf aangeeft: ‘een afspiegeling van de huidige stand van zaken rond het denken over en omgaan met buitenplaatsen.’ Een gemiste kans. Op

2 C. Steenbergen en W. Reh, *Architectuur en landschap. het ontwerpexperiment van de klassieke Europese tuinen en landschappen* (Bussum, 2005).

Het zeventiende-eeuwse château Neercanne bij Maastricht is tegenwoordig in gebruik als hotel en restaurant. Eigenaar Camille Oostwegel, een van de geïnterviewden in *De buitenplaats en het Nederlandse landschap*, heeft in de jaren 1980 en 1990 de terrastuinen gereconstrueerd (foto Sylvia Dorsman)

basis van de interviews en buitenplaatsbezoeken in heel Nederland had Laméris een analytisch overzicht kunnen geven van het rijke palet aan hedendaagse landgoedeigenaren en de wijze waarop zij hun buiten gebruiken en wat daarbij hun beweegredenen zijn. Misschien is hiervoor niet gekozen omdat men het brede publiek in gedachte had, maar mijn inziens is het juist belangrijk dat dit brede publiek beter weet heeft van de complexiteit bij buitenplaatsen en dat er wordt afgestapt van het romantische beeld dat reeds zo lang domineert.

De conclusie van het boek? Dat ‘de buitenplaatsen [...] niet als eilanden in het Nederlandse landschap [liggen]. Ze zijn er onlosmakelijk mee verbonden en zijn diep geworteld in onze cultuur en in de lokale gemeenschappen.’ Maar dat wisten we eigenlijk al, toch?

Overijsselse buitenplaatsen

Niet alleen landelijk verschenen diverse buitenplaatsboeken, ook in specifieke provincies en regio's was de animo groot. Zoals in Overijssel. In 2012 publiceerde Stichting Architectuurcentrum Rondeel te Deventer het vierde deel uit een serie die de historie van Deventers ruimtelijke ordening beschrijft: *In Deventer. Landgoederen en historische buitenplaatsen*. Het is een publiëksboekje, waarin naast enkele algemene artikels vooral ruimte is voor de beschrijving van de negentien landgoederen binnen de gemeente Deventer.

Eerst aan het woord is Jaap Starkenburg, directeur-rentmeester van Stichting IJssellandschap. De stichting bezit circa 3600 hectaren grond en circa 75 panden in de omgeving van Deventer, en beheert tevens 500 hectaren aan gronden voor Stichting Burgerweeshuis en Kinderhuis te Deventer. De stichting behoort daarmee tot de grootste grootgrondbezitters in de omgeving. In zijn essay kijkt Starkenburg naar een 'nieuw leven voor een oud vehikel', oftewel nieuwe ontwikkelingen op historische landgoederen. Denk daarbij aan nieuwbouw en herbestemming, maar Starkenburg staat ook stil bij de veranderende betekenis van het landschap (bos en landbouw). Het essay biedt vooral een interessant inzicht in de werkwijze van Stichting IJssellandschap als landgoedeigenaar, die voor haar grotere landgoederen 'een richtinggevende visie' heeft ontwikkeld, waarbij 'historie en toekomst samengaan. In die visie is het karakter, de ligging, de historie en potentie van het landgoed bepalend geweest.' Essentieel hier, het zit hem al in de naam, is de ligging nabij de IJssel. Issues als ruimte voor de rivier en dijkverzwaringen spelen een centrale rol. Naast deze blik vanuit een institutionele landgoedeigenaar komen enkele bijdragen naar voren vanuit de particuliere hoek, waaronder een korte introductie op het werk van Overijssels Particulier Grondbezit (OPG) en Gezamenlijke Particuliere Deventer Landgoederen (GPD), als vertegenwoordigers van particuliere landgoedeigenaren. Samen hebben particuliere landgoedeigenaren binnen de gemeente Deventer circa 4000 hectaren grond in bezit. Wetenschapper, oud-politicus en landgoedeigenaar Jan Terlouw vertelt een aardig verhaal over zijn ervaringen op zijn landgoed De Dijkhof in Twello.

167

De kern van het boekje wordt gevormd door de negentien Deventer landgoederen, zoals Rande en Nieuw Rande, Kranenkamp, De Haere en Frieswijk, die alle in een heldere overzichtskaart gezet zijn. De beschrijvingen zijn gebaseerd op het onderzoek van tuinhistorica Lucia Albers uit 2011, hetgeen gelijk de sterk landschappelijke focus binnen de beschrijvingen verklaart. Opvallend is trouwens dat in beide publicaties, evenals in het provinciale rapport van Albers en Haartsen, gesproken wordt van landgoederen en niet of nauwelijks van buitenplaatsen. Wat hiervoor de reden is, is niet helemaal duidelijk, maar wellicht poogt men de discussie uit de weg te gaan over wat een buitenplaats is en wat een landgoed?

Bij elk Deventer landgoed is een kaartfragment uit de Hottinger atlas (1773-1794) en een googlemap-uitsnede (2012) van het desbetreffende landgoed opgenomen. Voor een breed publiek is het boekje uitermate geschikt. Prachtig opgemaakt, helder beschreven, met hier en daar enkele elementen in het landgoederenlandschap verder uitgelicht, zoals zichtassen, bouwhuizen, ijskelders en zwanendriften. En als bijlage een kort overzicht van de negentien landgoederen met adresgegevens en informatie over openstelling. Voor wie meer wil weten over de Deventer landgoederen, dient echter het basisrapport van Albers op te zoeken, waar

Villa De Lankhorst, gelegen op het achttiende-eeuwse landgoed De Hoek (foto Erwin Zijlstra)

wel een literatuurlijst is opgenomen en waar meer informatie (vooral over het landschap) te vinden is.

Textielbaronnen en hun buitenplaatsen

Het Oversticht, adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit in Overijssel, publiceerde in 2013 *Heren op het land. Buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten*. Gedurende de negentiende eeuw ontstond in Twente een nieuwe elite, waarvan de kern gevormd werd door een tiental fabrikantenfamilies uit Enschede, Oldenzaal, Hengelo en Almelo. Denk aan de families Ten Cate, Jannink, Van Heek, Blijdenstein en Gelderman, om slechts een paar te noemen. Zoals elders in urbaniserend West-Europa wensten de fabrikeurs hun eigen buiten, waar ze konden ontsnappen aan de toenemende industriële vervuiling en urbane congestie die ze zelf, ironisch genoeg, hadden gecreëerd. Tussen 1800 en 1950 werden in de regio circa tachtig tot negentig zogeheten fabrikantenbuitenplaatsen gesticht, met name op en rond de stuwwallen in het oosten. De interesse van de textielabrikanten in landbe- zit reflecteerde een sterke emotionele band met de regio en hun eigen rurale herkomst, aldus de socioloog Van Heek, die in 1945 een proefschrift schreef over zijn eigen sociale kring.³

3 F. van Heek, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit* (Leiden, 1945) 239-241.

Heren op het land is bedoeld als een wetenschappelijk publieksboek. Het is voorzien van goede annotatie en literatuurlijst, en zal veel lezers aanspreken dankzij de mooie vormgeving en het prachtige beeldmateriaal. Er worden echter geen empirische vragen gesteld, er worden geen samenvattende conclusies getrokken aan het einde van elk hoofdstuk en er is geen register. In de hoofdstukken worden diverse thema's een voor een besproken: het veranderende natuurlijke landschap van Twente, de textielfamilies, de tuinen en parken, de landhuizen, de wooncultuur, het leven in de stad en de ontwikkelingen in de moderne tijd met een blik naar de toekomst. Interessant is het voorwoord van Jaap Scholten, met herinneringen aan zijn jeugd op Twentse buitenplaatsen. Dergelijke *oral history* had mijns inziens een heel hoofdstuk verdiend. De geschiedenis van deze jonge buitenplaatsen is nog zo recent en er zijn nog vele nazaten die veel kunnen vertellen over het leven op de buitenplaatsen, de cultuur, de etiquette, maar ook over de grotere veranderingen die hebben plaatsgevonden in de twintigste en eenentwintigste eeuw. Dit komt helaas slechts sporadisch naar voren. Een van de weinige interviews is met een nazaat van de familie Van Heek, die vertelt: 'In de jaren zeventig, in de tijd van Den Uyl, was het absoluut not done om een landgoed te hebben. Dan hield je je een beetje koest. Vandaag de dag mag het weer, je mag weer laten zien en het wordt ook steeds meer gezien als iets wat van belang is.' Deze herinneringscultuur van de Twentse buitenplaats had een waardevolle plaats in het boek kunnen innemen.

169

'Het mag weer,' stelt de eigenaresse van Hof te Boekelo. De Twentse buitenplaatsen zijn van belang. In de inleiding van *Heren op het land* gaat men zelfs zo ver om te stellen dat de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen 'uniek [zijn] voor Nederland.' Twente wordt inderdaad gekenmerkt door een groot aantal jonge buitenplaatsen, gesticht door voornamelijk lokale textielindustriëlen, maar het fenomeen van een buitenplaats met industriële aspecten is geenszins uniek voor Nederland. Hetzelfde verschijnsel zagen we bijvoorbeeld al bij het zeventiende-eeuwse buiten Zijdebalen van de doopsgezinde zijdeproducent en -handelaar David van Mollem aan de Utrechtse Vecht. Helaas had Van Mollem in zijn testament laten vastleggen dat de zeer rijk gedecoreerde buitenplaats met zijdefabriek gesloopt moesten worden als het complex niet meer in handen van de familie kon blijven, en zo geschiedde in 1816.⁴ Ook in andere delen van Nederland zien we nijverheid hand in hand gaan met status en recreatie, zoals bij het landgoed Klarenbeek (Voorst) en het landgoed Laag-Oorsprong (Oosterbeek), waar langs de sprengenbeek – op korte afstand van het landhuis – eerst een papiermolen en later een suikerfabriek heeft gestaan. En ook rond 's-Hertogenbosch zien we dit verschijnsel. Net als in andere Europese landen trouwens, met name in Engeland, waar in de achttiende en negentiende eeuw een vergelijkbare industriële elite ontstond met grootgrondbezit en buitenhuizen. In een dergelijke bredere, (inter)nationale context wordt de publicatie nauwelijks gezet.

4 E. de Jong, 'Natuur en deugd. Zijdebalen: de tuin als wereldbeeld van de doopsgezinde zijdehandelaar David van Mollem', in: idem, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum, 1993) 156-189.

Gedurende de negentiende eeuw veranderde Twente van een rurale samenleving, waarin gemeenschappelijke gronden en huisnijverheid een belangrijke rol speelden, naar een maatschappij waarin textielindustrie (geconcentreerd in de stadjes Enschede, Hengelo, Oldenzaal en Almelo) een toenemende impact had. Families als Blijdensen, Van Heek, Ten Cate en Gelderman transformeerden van fabrikeurs naar fabrikanten en vormden de kern van de textielelite. Redacteur en auteur Mascha van Damme merkt terecht op dat de fabrikanten ‘een steeds meer gesloten elitegroep’ vormden. De sterke sociale banden van de Twentse fabrikantenfamilies waren zowel in de zakelijke als sociale aspecten van het dagelijkse leven zichtbaar. Kenmerkend hierbij was dat de meeste families doopsgezind waren, hetgeen een rol speelde in de hechtheid van de groep. Latere nieuwkomers, zoals de joodse familie Salomonson, konden moeilijker tot deze groep toetreden. Zo ontstonden diverse textielelites: een doopsgezinde, een joodse en een protestantse, die over het algemeen dezelfde ambities hadden: het etaleren van hun zakelijk succes en rijkdom door middel van hun bezittingen (stadsvilla, fabriek, buitenplaats). Er was overigens weinig tot geen contact met adellijke families in Twente.

Maar net zoals de lokale adel besloten deze fabrikanten land te kopen om *buiten* te verblijven. Hoe groot was de rijkdom van deze fabrikanten, dat zij op deze wijze in land konden investeren? Een antwoord op deze vraag vinden we elders. Economisch historicus Boot stelde in 1935 dat de Twentse textielfirma's een gemiddelde omzetgroei kenden van 170.000 gulden in 1820 naar 469.000 gulden in 1850 en meer dan 1,3 miljoen gulden in 1870.⁵ Dergelijke grote lijnen worden niet geschetst in *Heren op het land*. Economisch gerelateerde onderzoeksvragen als ‘Hoe groot was hun vermogen?’ en ‘Hoeveel land kochten de textielfamilies op in de negentiende eeuw?’ worden jammer genoeg niet gesteld, en zeker niet verder getild de twintigste en eenentwintigste eeuw in. Een economische analyse van de Twentse fabrikantenbuitens tussen 1800 en 2000 vinden we hier niet.

De opkomst van een nieuwe elite resulteerde in de stichting van nieuwe buitenplaatsen, die opvallend vaak voortkwamen uit ‘een herenkamer of een theekeutel bij een boerderij’, die ‘aan het begin van de twintigste eeuw van dag- of zomerverblijven [veranderden] tot permanente onderkomens. Ze werden uitgebreid, vervangen of opgenomen in later gebouwde woonhuizen.’ Dit proces, uitvoerig beschreven in hoofdstuk 2, was inderdaad in Twente duidelijk aanwezig, karakteriserend zelfs, maar chronologisch klopt het niet helemaal, zeker als de gegeven voorbeelden wijzen op een andere tijdperiode dan de landelijke of regionale trends, zoals Het Stroot dat reeds vanaf 1819 als landhuis is ontstaan vanuit een bestaande theekeutel. Slordigheden in chronologie komen helaas vaker voor in het boek, hetgeen de leesbaarheid niet bevordert. Dat is jammer, want *Heren op het land* biedt de lezer veel interessante kennis over de fabrikantenbuitenplaatsen. Hier en daar wringt het tussen algemene perspectieven en tendensen, en lokale voorbeelden. En daarmee rijst de vraag: ‘Klopt dit wel?’ Dat is een vraag die de auteurs zelf echter niet hebben gesteld.

5 J.A.P.G. Boot, *De Twentsche katoennijverheid 1830-1873* (Amsterdam, 1935).

De verhandeling over de transformatie van herenkamer of theekoepel naar landhuis wordt – vreemd genoeg – niet opgevolgd door de analyse van de landhuizen (dat is hoofdstuk 4 en 5), maar door de economische en recreatieve functies van de nieuwe landgoederen, zoals heideontginningen, bosbouw, agrarische experimenten als vloeiwelven en de jacht. Wellicht was het logischer geweest om de verschillende aspecten van het landschap (nut en schoonheid) in één hoofdstuk te analyseren. Het esthetische landschap (tuinen en parken) komt nu apart in hoofdstuk 3 van landschapsarchitecte Anneke Coops verder aan de orde. Dit is een aardig hoofdstuk over de tuinhistorische veranderingen door de tijd, maar daarbij wordt een (te) grote focus gelegd op het werk van individuele landschapsarchitecten als J.D. Zocher jr., L.A. Springer en P. Watez, terwijl binnen het vakgebied tuinhistorie al langer het besef bestaat dat de architectuur van tuin en landschap niet alleen het resultaat was van een handvol architecten, maar ook van de visie van de opdrachtgevers en de lokale kennis van tuinbazen.⁶ Tevens spijtig is dat Coops nauwelijks aandacht besteedt aan het nutsgebruik binnen de tuinen en parken; er was immers vaak een mix van nut en schoonheid (zoals boomgaarden en moestuinen, maar bij de fabrikantenbuitenplaatsen ook vaak bleekvelden). Eenzelfde focus op landelijke architecten zien we eigenlijk ook terug bij hoofdstuk 4 over het exterieur, de architectuur van de landhuizen.

171

Gelukkig besteedt interieurhistorica Barbara Laan (hoofdstuk 5) wel veel aandacht aan de ‘inspiratiebronnen en wensen van opdrachtgevers’. Bijzonder voorbeeld is het aantekenboekje van Edwina van Heek met uitgeknipte interieurfbeeldingen en schetsen als inspiratie voor Zonnebeek. Verder intrigeert Laan met de vraag in hoeverre de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen op enige wijze ook een uiting waren van de Twentse identiteit, zoals dit daadwerkelijk op de Hooge Boekel nog steeds aanwezig is in de vorm van houtsnijwerk bij schouwpartijen in de ‘hall’. Nu is elke onderzoeksvraag betreffende ‘identiteit’ lastig, want dit begrip is moeilijk definieerbaar en uiterst subjectief. Desalniettemin hadden dergelijke sociale vraagstellingen niet misstaan in de andere hoofdstukken, want uiteindelijk zijn de fabrikantenbuitenplaatsen een interessant fenomeen dankzij de hechte sociale gemeenschap van de textielfamilies en hun keuze om in Twente te investeren en (over het algemeen) niet elders.

Mogelijk een van de meest interessante hoofdstukken is het artikel van Maartje van Helmond over het leven in de stad, dat ingaat op de stad-plattelandverhouding van waaruit de buitenplaatsen uiteindelijk zijn ontstaan, en dieper ingaat op sociale verhoudingen binnen de families, de rol van de vrouw en spanningen tussen fabrikanten en arbeiders. De lezer krijgt dan nog een beter beeld van de belevingswereld van deze families. *Heren op het land* sluit af met een hoofdstuk over veranderingen die zich voordeden in de twintigste en eenentwintigste eeuw. Nadat de Twentse textielindustrie halverwege de twintigste eeuw

6 C.L. van Groningen, *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen* (Zwolle, 1999); C.S. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, II: Oost en Midden: Gelderland en Utrecht* (Rotterdam, 1996); L.H. Albers, ‘Tuinstijlen van landgoederen. Een overzicht’, *Cascade*, VII, 2 (1998) 5-44; T. Williamson, *Polite landscapes. Gardens & society in eighteenth-century England* (Baltimore, 1995).

uit elkaar viel en de textielfamilies hun vermogen zagen inkrimpen, moesten vele families noodgedwongen hun fabrieken slopen en hun landgoederen of stadsvilla's verkopen. Wat de impact voor de buitens precies was is onduidelijk. Er wordt gemeld dat in de jaren 1930-1950 nog landhuizen gebouwd werden, maar of er gedurende de twintigste eeuw landhuizen zijn gesloopt en parken zijn verkocht voor de aanleg van villawijken, zoals destijds elders in Nederland veelal gebeurde, komen we niet te weten. Tenminste, niet uit dit verhaal. Kijken we naar de index van landhuizen achterin, dan vinden we wel antwoord op onze vraag. Landhuizen als Kalheupink, Den Kotten, Teesink en Scholtenhaer zijn tussen 1940 en 1980 afgebroken, het voormalige landgoed Grundel is thans een villawijk.

172

De index met bijbehorende kaarten van de 91 Twentse fabrikantenbuitenplaatsen en -landgoederen is opgenomen als bijlage achter in het boek. Het geeft een helder en beknopt overzicht met enkele historische kerngegevens (zoals datering, opdrachtgever en architect) en een foto per landgoed/buitenplaats. Helaas is het niet duidelijk hoe de auteurs gekomen zijn tot deze selectie of welke criteria gebruikt zijn om de fabrikantenbuitenplaatsen te definiëren. In de inleiding van het boek lezen we dat 'onderzoek ruim 90 buitenplaatsen en landgoederen [heeft] gelokaliseerd', maar welk onderzoek dit is wordt niet echt duidelijk. Het kan in ieder geval niet uitsluitend op basis van bestaande literatuur zijn gebeurd, omdat er meer buitens in *Heren op het land* worden genoemd dan in voorgaande publicaties naar voren zijn gekomen. Het meest opmerkelijke is echter dat het in Salland gelegen landgoed Sprengenberg in de publicatie wordt gerekend tot de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen. Daarmee rijzen vragen als; 'Wanneer wordt een bezit gerekend tot de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen?' en 'Welke criteria zijn gebruikt bij het selecteren van buitens?' Want blijkbaar is de ligging in Twente niet een harde eis geweest. Weliswaar ligt de Sprengenberg op niet zo'n grote afstand van Twente en waren de stichters lid van de Twentse elite, maar er zijn wel meer dergelijke voorbeelden buiten Twente te geven, zoals in hoofdstuk 4 ('Smaakvolle landhuizen') te lezen is. Daar wordt kort aandacht besteed aan landgoederen als Huis te Maarn op de Utrechtse Heuvelrug en Rodenberg (Rothenberge) in Westfalen. Sprengenberg daarentegen krijgt een redelijke prominente plek in het boek en wordt zeer vaak als voorbeeld gebruikt. Wellicht dat men hierom het boek de ondertitel 'Buitenplaatsen van Twentse textielfabrikanten' (dus mogelijk ook buiten Twente gelegen) heeft gegeven, maar dat neemt niet weg dat binnen de diverse hoofdstukken gesproken wordt van Twentse buitenplaatsen, waarmee we wederom uitkomen bij de definitiekwestie.

Een toekomst voor de buitenplaats

Dat nu de buitenplaatsen en landgoederen in Twente, alsmede in andere delen van Nederland, als belangrijk cultuurhistorisch erfgoed worden gezien blijkt uit alle buitenplaatsboeken die in de afgelopen jaren zijn verschenen, maar ook uit de vele conferenties die gehouden worden voor en door landgoedeigenaren en overheden met betrekking tot instandhouding, herbesteding en nieuwe economische dragers. Want dat voert de boventoon: hoe behouden we ons erfgoed, en nog belangrijker: hoe kunnen we ons erfgoed weer rendabel maken? Dergelijke thema's zien we terug in het laatste hoofdstuk ('Andere tijden, nieuwe

wegen”) in *Heren op het land* maar ook in het rapport *Toekomst voor de historische buitenplaatsen. Bevindingen uit het Jaar van de Historische Buitenplaats 2012* en het rapport *Een toekomst voor groen* van Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Het is duidelijk dat landgoederen en buitenplaatsen – als levende gemeenschappen – zich tegenwoordig dienen aan te passen aan de eisen van de tijd, al is het maar om voldoende opbrengsten te genereren voor het onderhoud van het ensemble van landhuis, tuin, park en overige gronden. De huidige eigenaar ziet zich dus geconfronteerd met de uitdaging om nieuwe elementen met respect voor het verleden in te voegen binnen dit ensemble. Interessant is dan om te zien wie nu de pioniers zijn. De praktijk leert ons dat dat vooral de grotere particuliere én institutionele landgoedeigenaren zijn. En in eerste instantie zijn de oplossingen die aangeboden worden meestal gericht op deze grotere eigenaren.

Opvallend bij de genoemde rapporten is dat men heel bewust aangeeft wat in hun ogen een ‘buitenplaats’ of ‘landgoed’ is. In de hier gerecenseerde publicaties lijkt het echter alsof de auteurs en redacteurs deze definitiekwestie helemaal uit de weg gaan. Dat er wel degelijk debat bestaat hierover blijkt uit de gehouden discussiebijeenkomst tijdens het themajaar ‘2012 Jaar van de Historische Buitenplaats’ met betrekking tot buitenplaatsen in wet-, subsidie- en regelgeving.⁷ Tijdens de bijeenkomst kwam men er nog niet uit, omdat enige wijziging in deze juridische definitie ook juridische consequenties heeft. Wat de wetenschappelijke definitiekwestie betreft, misschien wordt het tijd voor een analyse van de begripsgeschiedenis van buitenplaats, lusthof, hofstede, landgoed. Of het mogelijk is een uniforme inventarisatiemethode te realiseren voor heel Nederland is twijfelachtig, omdat de gecreëerde buitens rond Amsterdam wezenlijk verschilden van die in Groningen of Gelderland. Maar juist daarom is het van groot belang dat provinciale en regionale buitenplaatspublicaties duidelijk aangeven wat zij onder een buitenplaats (of landgoed) achten.

In de inleiding van *De buitenplaats en het Nederlandse landschap* wordt overigens gesuggereerd dat ‘ooit sprake [was] van misschien wel zesduizend buitenplaatsen, [maar] dat [er] nu nog ongeveer vijfhondervijftig [resteren].’⁸ Dit is een onjuiste constatering, aangezien we geen idee hebben hoeveel buitenplaatsen er in Nederland in welke periode zijn geweest en eigenlijk weten we dat voor 2014 ook niet. De genoemde 551 buitenplaatsen zijn in ieder geval alleen de rijksbeschermden complexen, een selectie van de meest gave en bijzondere ensembles die in de jaren 1978-1995 zijn bezocht door een commissie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (thans Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed). Een grootschalige, uniforme inventarisatie van ‘alle’ buitenplaatsen en landgoederen in Nederland is nooit uitgevoerd. Maar uit regionale en provinciale inventarisaties is wel duidelijk geworden dat er nog vele buitens (gedeeltelijk) bestaan die niet een dergelijke bescherming genieten. Zo hebben van de meer dan honderd buitens in Gelders Arcadië slechts vijftien een rijksmonumentale status.⁹

7 Stichting Themajaar Historische Buitenplaats 2012, *Eindverslag* (Heemstede, 2013) 15.

8 R. Dessing, ‘Inleiding. De buitenplaats en het Nederlandse landschap’, in: Laméris, *De buitenplaats*, 4-5.

9 C. van Groningen, ‘Beschermden buitenplaatsen’, in: E.A.C. Storms-Smeets (red.), *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatsenlandschap* (Utrecht, 2011) 120-127.

En uit het onderzoek van Lucia Albers en Adriaan Haartsen in opdracht van de provincie Overijssel blijkt dat van de 270 Overijsselse historische buitenplaatsen en landgoederen slechts 53 beschermde Rijksmonumenten zijn.¹⁰ Een dergelijk provincie dekkend onderzoek zou je wensen voor elke provincie. Wellicht hebben we dan een beter beeld op hoeveel buitenplaatsen én landgoederen er werkelijk zijn (geweest).

Dr. Elyze Storms-Smeets (1975) studied social geography in Utrecht and Durham (UK). She took her PhD degree at the University of Leeds on thesis on *Landscape and society in Twente and Utrecht; a historical geography of Dutch country estates, c. 1750-1950*. She is working at the *Gelders Genootschap* (an advisory board on cultural heritage in Arnhem), as an advisor on cultural history as well on country houses and landed estates. Since 2012, she has also been a university teacher on historic country houses and landed estates at the University of Groningen (*University of Groningen, Oude Boteringestraat 34, 9712 GK Groningen, The Netherlands – e.a.c.storms-smeets@rug.nl*)

174

10 L.H. Albers en A. Haartsen, *Inventarisatie van landgoederen in Overijssel* (rapport, 2011)

20 | 2013

